

12. Піскова Е. М. До питання про класифікацію музейної мережі України кінця XIX – поч. XX ст. // Всеукр. наук. конф. „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К., 1995. – Ч. II. – С. 404–406.

Надійшла до редколегії 24. 04. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.

УДК 94(477) “19”:338

І.А. Фареній

СТАВЛЕННЯ ШИРОКИХ КІЛ ГРОМАДСЬКОСТІ УКРАЇНИ ДО ІДЕЙ КООПЕРАЦІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Анотація. Стаття присвячена поширенню кооперативної ідеології в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. Показано зацікавлення ідеями кооперації різних категорій соціальної еліти.

Аннотація. Стаття посвячена распространению кооперативной идеологии в Надднепрянской Украине в начале XX в. Показано интерес к идеям кооперации разных категорий социальной элиты.

Summary. The article is dedicated to the problems of the amplification of cooperative ideology in Ukraine. The level of the interest of the different categories of social elite by ideas cooperation are uncovered.

На початок XX ст. припадає стрімке поширення в Україні кооперативних форм економічної діяльності. Цей процес відображений у досить значному масиві наукової літератури [1]. Однак, розгляд організаційно-господарського піднесення кооперації практично не супроводжується предметним висвітленням характеру поширення її ідей у суспільстві, без чого було б неможливим безпосереднє залучення населення до лав кооперативного руху. В узагальнюючих працях історико-кооперативної тематики питанням ідеології та теорії кооперації рідко присвячуються самостійні розділи чи підрозділи. А якщо їм і знаходиться місце, то, як правило, йдеться лише про погляди провідних теоретиків і практиків кооперативної справи. Ставлення широких кіл громадськості до кооперативного руху предметного висвітлення до останнього часу не знаходило.

Розвиток кооперативної думки в Україні цілісно розглянутий лише у написаній на початку 1920-х років монографії П. Мохора [2] та вже в сучасну епоху в оглядовій статті Є. Лихолата [3]. Така ситуація вказує на потребу дослідження процесів поширення ідей кооперації. У пропонованій статті робиться спроба розкрити одну із сторін цієї проблеми, а саме – ставлення різних прошарків соціальної еліти до питань кооперування населення. Об’єктом статті є ідеї кооперації на початку XX ст., предметом – погляди громадськості Наддніпрянської України на роль кооперативного руху у вирішенні соціально-економічних проблем народних мас.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у різних соціально-професійних групах соціальної еліти йшли процеси формування схвального ставлення до поширення кооперативних форм господарювання. Зокрема, досить предметну увагу до кооперації виявляли вчені. Чимало провідних науковців пов’язували з нею економічний прогрес людства. Один із кращих економістів Російської імперії М. Туган-Барановський присвятив цій ідеї розробку кооперативної теорії, заслуживши цим славу визнаного у світі фахівця у відповідній галузі, для якого охоплення всієї соціальної організації кооперативними засадами становило “соціальний ідеал... у наближенні до якого і полягає весь історичний процес людства” [4, 449].

Широкий спектр дослідження здійснював професор Харківського університету О. Анциферов, перу якого належить близько 30 праць з питань теорії і практики кооперативного життя. Таку увагу вченого ця справа заслужила внаслідок того, що з його погляду, кооперативний рух покликаний відіграти в економічному поступі надзвичайно важливу роль. “Окрім розвинутої кооперативної організації, – говорив Анциферов, – я не знаю іншого засобу, за допомогою якого можна було б дати достатньо потужний поштовх ... господарству, створити у сільськогосподарському середовищі елементи розвитку, технічного прогресу і творчості” [5, 60 та ін.].

Інший професор Харківського університету – український економіст В. Левитський – цікавився проблемами артільного руху [6, 5зв., 15-16зв.], іншими галузями кооперативної роботи, якій надавав вагомого значення для покращення матеріального становища простолюду. “Багато чого може бути досягнуто у справі добробуту робітництва, – говорив він, – шляхом їхньої самодіяльності у формах союзних організацій, кооперативного руху...” [7, 31-32].

Український економіст-аграрник, один із основоположників теорії сімейного трудового господарства, професор Новоросійського університету В. Косинський вважав кооперацію надійним засобом адаптації селянського господарювання до ринкових умов, що здатний піднести його до ліпших зразків організації економічної діяльності. Вчений зазначав: “Молочні зводи, заводи для переробки капусти, млини..., навіть цукрові та винокурні заводи – все це стає доступним селянському господарству і робить можливим... використати переваги індустріальної системи господарства, яка до розвитку кооперації була виключно надбанням великого господарства” [8, 477].

Оптимістичним щодо перспектив кооперативної діяльності був економіст-аграрник, життя й діяльність якого були тісно пов’язані з Україною, М. Каришев. Він розглядав спроби артільного господарювання як такі, що являють “серйозний інтерес”. Щоправда, схилився до думки про загальну неготовність суспільства до широкого оволодіння кооперативними формами роботи, бо воно ще перебувало на “ранніх кооперативних східцях” [9, 234].

Як справу особливої уваги мислив кооперацію український економіст і соціолог Т. Осадчий. Учений вважав, що поряд з іншими невідкладними завданнями в галузі соціально-економічної модернізації селянського загалу, “у теперішній час” потрібно вживати заходи, які б полягали “в заохоченні різних товариських кооперативних і всякого іншого виду союзів” [10, 65].

Позитивно ставився до кооперативної справи Михайло Грушевський. На його переконання, дрібні виробники і наймані робітники, для захисту своїх економічних інтересів повинні обов’язково об’єднуватися у кооперативні товариства. “Життя могутно кличе до об’єднання всіх, і особливо всіх слабших, що тільки в гурті можуть мати силу”, – писав з цього приводу видатний історик і громадсько-політичний діяч [11, 2].

Про серйозне ставлення науковців до проблем кооперації свідчить і їхня безпосередня участь в організації роботи періодичних друкованих органів відповідного спрямування. Отак, у складі редакційної комісії кооперативного журналу “Сплотчина”, який у 1910-х роках видавався у Києві, працювали відомі вчені-економісти, викладачі вищої школи К. Воблій, В. Косинський, Є. Слущкий, Л. Яснопольський [12, 12]. Висновки і твердження науковців, їхня безпосередня участь у кооперативних справах мали велике значення для позитивного сприйняття суспільством ідей кооперації.

Атмосферу навколо кооперативного руху в Україні формували й російські громадські діячі, письменники, митці, вчені, інші знані особи, до думок яких прислухалися в усій імперії [Див.: 13]. Особливим шануванням у прогресивних колах України і Росії користувався Лев Толстой, який розглядав кооперативний рух як чи не єдину сферу, де “можуть себе реалізувати порядні люди”. “Кооперативна діяльність... – вказував Л. Толстой, – є єдина громадська діяльність, у якій у наш час може брати участь моральна, поважаюча себе людина, небажаюча стати учасником насильства...” [14, 23]. Позиція шанованого письменника мала широкий резонанс і надихала передову частину суспільства до самовідданої кооперативної роботи серед народних мас.

Вагому роль реалізації ідей кооперації відводила у своїй роботі державна бюрократія та земські посадовці. Настрої службовців і земських діячів досить непогано відображають матеріали Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості, створеної в січні 1902 р. До складу її регіональних підрозділів – комітетів – входили головно представники місцевих адміністрацій, члени земських управ, а також громадських організацій сільськогосподарського спрямування та дворянських зібрань. Десять повітових комітетів, що діяли в межах українських губерній, висловили сумніви щодо можливості й доцільності започаткування кооперативної справи. Водночас, значно більше – 20 повітових і 7 губернських комітетів – визнали бажаним розвиток кооперації [Підраховано за: 15, 71-75]. При цьому місцеві комітети підкреслювали важливість кооперативних форм організації економічної діяльності для забезпечення стабільності

селянського господарювання, підвищення його ефективності, такою ж мірою для задоволення духовних потреб мешканців села. Матеріали їхньої роботи містять конкретні рекомендації щодо організації та вироблення державної політики у сфері кооперативного руху [15, 59-156 та ін.].

Отже, місцеве чиновництво і земські посадовці не лише були обізнаними з кооперативними справами, а й виявляли готовність до посиленої участі в них. Щоправда, позитивне відношення вказаних прошарків до кооперативної справи мало об'єктивні межі, зумовлені як їхніми посадовими обов'язками, поставленими в залежність від офіційної політики, так і власними соціальними інтересами. У певних формах кооперативного руху, як правило, не пов'язаних з безпосередньою економічною діяльністю, вони бачили небезпеку існуючому в імперії суспільному ладу і своєму становищу. Така ситуація, звичайно, не могла гарантувати прихильність правлячих кіл імперії, місцевої державної бюрократії та земських діячів до кооперації, однак гарантувала принаймні розуміння її сутності, певну лояльність до неї, а за відповідних умов і сприяння їй.

Не залишилися проблеми кооперативного руху поза увагою і політичних партій. У партійному середовищі лівої орієнтації існувала досить чітко оформлена позиція. Кооперативи розглядали як прообраз (“зародок”) нового суспільного ладу – соціалізму. Ця обставина зумовила позитивне ставлення лівих політичних партій до ідеї кооперації, реалізація яких бачилася як програмне завдання. Так, повсюдний перехід до колективних форм господарювання з погляду Української соціал-демократичної робітничої партії означав докорінний перелом у суспільному розвитку і подолання всіх соціальних негараздів. “Тільки перетворення приватної власності... на власність громадську..., що ведеться самим громадянством для себе, – зазначалося у програмі партії, – може довести до того, що велике виробництво й постійне зростання продуктивності громадського труда стає для досі експлуатованих класів з джерела нуждарства і пригнічення джерелом найвищого добробуту і цілковитого гармонічного розвитку” [16, 8].

Але в оцінці українських соціал-демократів кооперація не була самодостатньою суспільною силою, здатною самостійно здійснити перебудову соціального ладу. Її розглядали лише як один із засобів покращення становища народних мас. Дописувач соціал-демократичного часопису “Слово” зазначав: “Ні, ніколи не можна самими кооперативами знищити капіталу”, але водночас вказував, що “робочий клас бореться і в професіональному союзі, і в політичній партії робітничій, і в кооперативах” [17, 6]. При цьому, не всі кооперативи визнавалися вартими уваги з погляду вирішення проблем суспільного прогресу. Лише робітничі кооперативи, за словами журналу УСДРП “Дзвін”, були для українських робітничих кооператорів “ближчими за нейтральну” українську міщанську кооперацію і “проти неї вони стануть ворожим табором” [18, 209].

Подібною була позиція щодо кооперації й російських соціал-демократів, чия діяльність, як відомо, поширювалася на українські землі. Для них кооперативний рух також виступав, за словами однієї з партійних постанов, “формою масової організації пролетаріату”, “потрібної для інтересів його класової боротьби”. Тому соціал-демократи “були зобов'язані брати участь в існуючих кооперативах і сприяти їхньому розвитку”. Головним недоліком кооперативного руху російська соціал-демократія, подібно до української, вважала його “недостатнє знайомство з принципами пролетарської кооперації” [19, 22-23зв.].

Сприяння розвитку кооперації передбачалося й програмними цілями Української партії соціалістів-революціонерів. Есери виступали за “асигнацію з державних коштів допомоги... надто кооперативам і артілям”. Ліпші поміщицькі господарства партія планувала “передати до рук трудових хліборобських товариств”, бо “хазяйнування гуртом, – з погляду українських соціалістів-революціонерів, – зберігало робочу силу, потребувало менше інвентаря, давало змогу завести найкращі машини і... підвищувало агрокультуру...”. Такі землеробські товариства розглядалися в програмі партії в ролі “огнищ майбутнього соціалістичного хазяйнування” [16, 21-22].

Аналогічною була оцінка кооперативного руху російськими есерами, які також мислили його як перший крок до побудови соціалістичної економіки. Один із провідних теоретиків партії соціалістів-революціонерів В. Чернов зазначав: “Вінцем сучасної кооперативної еволюції... є такі форми кооперації, які в максимально-можливій мірі наближають... риси майбутньої господарської організації” [20, 108].

Чималу увагу питанням кооперації у своїй програмі відводила Українська народна партія. Кооперативні організації повинні були стати засобом проведення державної фінансової політики у сфері торгівлі та промисловості, а також забезпечити піднесення сільського господарства. Щодо села, то УНП брала на себе зобов'язання “допомагати якнайширшому розвиткові всіх галузей... кооперації”. До безпосередніх обов'язків членів партії входило “давати допомогу до утворення різних сільськогосподарських, кооперативних, кредитових та ощадно-позичкових товариств і установ, рівно як і утворювати такі товариства та установи” [16, 42,44].

Однак не лише теоретичні уподобання та ідеологічні погляди привертали увагу політичних партій до кооперативного руху. Не менш важливими були й можливості проведення партійно-політичної діяльності в його структурах. Адже опозиційні до монархічного уряду політичні сили перебували на нелегальному або напівлегальному становищі і для них одним із доступних методів роботи стало проникнення у масові громадські установи, що не заборонялися владою, проведення агітації в їхніх лавах.

Ілюстрацією такого, певною мірою суто прагматичного підходу може служити рішення Центрального комітету Партії сіоністів-соціалістів взяти участь у Всеросійському кооперативному з'їзді у Києві з метою агітаційної діяльності за допомогою підставних осіб. ЦК цієї партії рекомендував своїм осередкам “послати за сприянням якогось кооперативного товариства наших товаришів у якості делегатів”, “щоб там і наш голос пролунав” [21, 11-13]. Ще відвертішою була постанова конференції партії соціалістів-революціонерів, прийнята в серпні 1908 р. У ній констатовалося, що в інтересах політичної боротьби робітництва кооперативи “здатні створити фонд для матеріальної підтримки його бойових організацій і виступів” [22, 44].

Факти проникнення у кооперативні структури саме з метою використання їх у політичних цілях справді мали місце [23, 137-139,141; 24, 110-110зв.; 25, 15; 26, 1; 27, 22-23; 28, 557,559]. Проте прагматичний підхід до кооперації, використання її у своїх суто партійних інтересах, не варто вважати домінантним напрямком у ставленні до кооперативного руху. По-перше, зловживання посадовим становищем у кооперативних установах з політичними цілями зовсім не свідчило про неякісне виконання службових обов'язків. По-друге, з огляду на масштаби проникнення партійців у кооперативні структури можна стверджувати, що ці об'єднання не стали підконтрольними впливу політиків. Питома вага партійно-політичних діячів у лавах кооперативних працівників була незначною. Зокрема, у Васильківському повіті Київської губернії за станом на 1909 р. лише у 4-х товариствах із 61-го існуючих жандармерія виявила політично неблагонадійних осіб. Водночас у кооперативах Бердичівського та Липовецького повітів таких узагалі не знайшли [29, 53-86,117-117зв,211]. Аналогічну ситуацію спостерігаємо в кооперативних товариствах Полтавщини [30, 22-36зв.,86-88,96-132зв, 144-146зв.].

Мова про ставлення політичних організацій до кооперативного руху була б не повною, якщо не згадати й про агресивно налаштовані до нього сили. Такими, передусім, виступали ультраліві екстремістські угруповання, що активно заявили про себе в революційних подіях 1905–1907 років. Вони розглядали кооперацію як “організацію буржуазних елементів”, інтереси яких мають “контрреволюційну” спрямованість. Тому стосовно кооперативів прагнули вживати тих же заходів, що й до майна поміщиків, заводчиків і фабрикантів – власне, дозволяли собі їх грабувати, конфісковувати, палити тощо. Яскравим прикладом такого ставлення до кооперації може бути ситуація, в яку потрапило кредитне товариство в с. Констянтинівка Бердянського повіту Таврійської губернії. Наприкінці серпня 1906 р. воно було пограбоване гуртом озброєних людей, які пояснили свої дії так: “Ми знаємо, що гроші ці належать куркулям і Державному банку, а тому забираємо їх для придбання зброї, щоб влаштувати революцію для блага селян та безробітного люду”. Грабіжники залишили товариству задалегідь підготовлену розписку про конфіскацію ними коштів з печаткою Мелітопольської організації “безначального загону” анархістів-комуністів [31, 145].

Отже, проблеми кооперації не оминули увагою і різноманітні політичні партії. Переважна більшість із них пов'язувала з реалізацією ідей кооперативного руху прогресивні зрушення в соціальному та економічному розвитку і сприяла розгортанню кооперативної роботи.

Про позитивне ставлення широких кіл громадськості до кооперації свідчить характер і рішення різноманітних економічних форумів початку ХХ ст. У них брали участь представники різних соціальних і професійних груп, установ і організацій. Вони ж якнайкраще відображають напрямки громадської думки щодо кооперативної справи широкого спектру інституцій і категорій населення.

Отак, у Всеросійському з'їзді з питань агрономічної допомоги місцевому господарству, який відбувся в лютому 1901 р. у Москві, взяли участь представники Міністерства землеробства та його регіональних органів, земств, громадських організацій, освітніх закладів. Із 360 делегатів 50 осіб були з українських губерній (окрім Волинської та Подільської) [32, 7-10]. З'їзд заслухав ряд доповідей з питань кооперації, і за наслідками їхнього обговорення розробив рекомендації щодо налагодження кооперативної роботи. Була відзначена вагома роль у модернізації господарського життя. У постановах з'їзду, зокрема, зазначалося, що “всякого роду кооперації у сфері виробництва, кредиту, споживання і збуту є одним із ліпших засобів покращення агрокультури, піднесення економічного становища дрібних селянських господарств...”. Форум закликав до активного розв'язання проблем кооперативного руху. У рішеннях з'їзду вказувалося, аби “держава, земство і місцеві громадські діячі звернули серйозну увагу на розвиток кооперативних установ та надали їм допомогу у формі кредиту, землі для оренди виробничими артілями, заснування при земствах і Товариствах сільського господарства бюро, які б мали на меті вивчення і вирішення питань щодо кооперації на місцях” [32, 5, 12-15, 19-24 та ін.].

Чимало уваги розвитку кооперації приділяли й інші форуми сільськогосподарського спрямування. Зокрема, на З'їзді представників земств і сільських господарів “Півдня Росії”, який відбувся у вересні 1910 р. у Катеринославі й на 80% був представлений делегатами від різних господарських установ українських губерній [33, т. V, 1347, 1355-1357]. Прозвучало більше 10 доповідей, присвячених ролі кооперативних форм діяльності у вирішенні аграрних проблем [33, т. I-IV]. Делегати ухвалили рішення щодо надання кооперативам податкових пільг, кредитування їх з боку держави і земств, залучення до процесу торгівлі хлібом, ведення культурно-просвітницької роботи, скликання чергового з'їзду.

“Кооперативна атмосфера” панувала на “Південно-російському” з'їзді з питань впорядкування торгівлі хлібом, який відбувся також у Катеринославі у червні 1913 р. За словами одного з очевидців, “за складом і промовами з'їзд був майже кооперативним...”. “Усім здавалося, що це кооперативний, а не іншого роду з'їзд” [34, 16-19]. Близько 80% учасників форуму були представниками українських губерній. Делегати прийняли постанови про необхідність широкого налагодження млинарства й реалізації зерна на кооперативних засадах і фінансово-організаційної підтримки цієї справи з боку держави. Також створення союзів кооперативів, ухвалення кооперативного закону тощо [35, ч. 1, 3, 42-46; ч. 3, 197-202, 206-211, 217, 221].

У вересні 1913 р. у Києві відбувся Всеросійський сільськогосподарський з'їзд, що вкотре продемонстрував велику увагу громадськості до кооперативної справи. Делегатський загальний складався з агрономів і землевласників (Вони представляли Катеринославщину, Київщину, Полтавщину та Харківщину) [36, 137-138]. Ці категорії громадськості Наддніпрянської України засвідчили велику прихильність до кооперації як засобу модернізації сільськогосподарського виробництва. Делегати висловилися за широке використання кооперативних засад вирішення цілого ряду проблем: впровадження агрономічних досягнень, налагодження товарного постачання селянських господарств та збуту їхньої продукції, подолання малоземелля. При цьому форум підтримав думку про доцільність поступової передачі економічних функцій земств кооперативним установам, “які за своєю природою здатні обслуговувати господарські потреби значно повніше і значно досконаліше, ніж земства” [37, 3-5, 13-16, 25-26, 28].

Високу оцінку дістала кооперація на з'їздах діячів кустарної промисловості (відбулися в 1902, 1910 і 1913 рр.). Пропонувалося покращувати адміністративно-правові умови діяльності кооперативів, надавати їм податкові пільги, налагоджувати кредитування з боку держави, випускати літературу тощо. При цьому кооперування населення розглядалося як одне “із самих нагальних громадських і державних завдань...”, виконання якого в тому чи іншому регіоні імперії повинно було відбуватися з урахуванням “різноманітних культурних, господарських і зовнішніх умов різних місцевостей країни...” [38, ч. 2, 301-306, 314; 39, ч. 2, 174-178, ч. 3, 64; 40, 11-14].

Підсумовуючи вищезазначене, маємо підстави стверджувати, що на початку ХХ ст. у суспільстві існувала атмосфера захоплення ідеями кооперації. Люди різного соціального становища, фаху, політичних поглядів виявляли обізнаність і зацікавлення в цьому питанні. Соціально активна частина громадськості вбачала у кооперативному русі суспільну силу, здатну сприяти вирішенню найактуальніших завдань соціально-економічного життя: забезпечення модернізації селянського господарювання та дрібнотоварного ремісничого і кустарно-промислового виробництва, подолання бідності, безробіття, спекулятивної діяльності приватнопідприємницьких структур і цілого комплексу інших народногосподарських проблем. Представники практично всіх інституцій – урядових, земських, наукових, громадсько-політичних – виявили серйозне ставлення до кооперативної діяльності, як справи цілком реальної і своєчасної, нагальної для господарської практики сучасної для них епохи. Характер масової свідомості, громадська думка, принаймні у колах освічених прошарків, були готовими до сприйняття рішучих перетворень соціально-економічного життя на кооперативних засадах. Це був серйозний чинник активізації самого кооперативного руху.

Література:

1. Височанський П.Ф. Начерк розвитку української споживчої кооперації. – У 2 ч. – Катеринослав, 1925; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998; Мандрика М. Коротенька історія кредитової кооперації на Україні та на її околицях. – Катеринослав, 1917; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1929 рр.). – Чернігів, 1996.
2. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К., 1924.
3. Лихолат Є. Кооперативна думка в Україні до 1917 р. // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти / Зб. наук. ст. – К., 1996.
4. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М., 1989.
5. Анцыферов А.Н. Очерки по кооперации. Лекции и статьи 1908–1918 гг. Изд. 3-е. – Полтава, 1918.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.327. – №65.
7. Левитский В.Ф. Аграрный вопрос в России с точки зрения основных течений в развитии современного народного хозяйства. – Харьков, 1906.
8. Косинский В.А. К аграрному вопросу. – Вып.1. – Одесса, 1906.
9. Карышев Н. Из литературы вопроса о крупном и мелком сельском хозяйстве. – М., 1905.
10. Осадчий М.И. Общественный быт и проекты его улучшения в ХІХ столетии. – М., 1901.
11. Грушевський М. Об'єднуються // Село. – 1910. – №6.
12. Державний архів м. Києва. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 9.
13. Отзывы ученых и общественных деятелей о кооперации. – М., 1918.
14. Письмо графа Л.Н.Толстого к В.Ф.Тотомианцу, 23 января 1910 г. Ясная Поляна // Кооперативній листок. – 1910. – №6.
15. Бородаевский С.В. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Кооперации. – СПб., 1904.
16. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упор. В.С.Журавський. – К., 1992.
17. Д.Д-ов. Робітничі кооперативи // Слово. – 1907. – №10.
18. Юркевич Л. Кооперація і робітничий рух // Дзвін. – 1913. – №9.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА). – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 7.
20. Чернов В. Унижение народничества // Заветы. – 1914. – №6. – Отд.ІІІ.
21. ЦДІА. – Ф. 1335. – Оп. 3. – Спр. 93.
22. ЦДІА. – Ф. 442. – Оп. 859. – Спр. 369.
23. ЦДІА – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2226.
24. ЦДІА – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 293.
25. ЦДІА – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2640.
26. ЦДІА. – Ф. 385. – Оп. 2. – Спр. 14.
27. ЦДІА. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1492.

- 28.ЦДДА. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 469.
 29.ЦДДА. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2454.
 30.ЦДДА. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 103.
 31.Отражение политического настроения на жизни т-в // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1906. – №10.
 32.Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10-19 февраля 1901 г.). – У 2-х ч. – М., 1901.
 33.Труды съезда представителей земств и сельских хозяев Юга России. 7-19 сентября 1910 г. – Екатеринослав, 1910.
 34.Кульжный А.Е. Областной Южно-русский съезд по упорядочению хлебной торговли в Екатеринославе 11-17 июня 1913 года // Кооперативная жизнь. – 1913. – №14–16.
 35.Труды областного съезда по упорядочению хлебной торговли на Юге России состоявшегося 11-16 июня 1913 г. в г. Екатеринославе. – Екатеринослав, 1913. – Вып. I.
 36.Прилежаев И. Первый Всероссийский сельскохозяйственный съезд в г. Киеве // Заветы. – 1913. – №10. – Отд. 2.
 37.Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1-10 сентября 1913 г. – Б.м., б.д. – Вып. I.
 38.Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. 1902 г. – СПб., 1902.
 39.Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге 1910 г. – СПб., 1910. – Т. II.
 40.Хижняков В. Кооперация на кустарном съезде // Кооперативная жизнь. – 1913. – №11. – Т. I.

*Надійшла до редколегії 22. 04. 2008 р.
 Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*

УДК 94(477) “1917”: 335

В.В. Ромащенко

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ РУХ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ-КВІТЕНЬ 1917 р.)

***Анотація.** У запропонованому дослідженні розглянуто питання відродження національної свідомості серед солдат-українців у перші місяці після Лютневої революції. Аналізуються погляди лідерів Центральної Ради на місце української армії у боротьбі за державну систему.*

***Аннотация.** В предложенном исследовании рассмотрено вопрос возрождения национального сознания среди солдат украинцев в первые месяцы после Февральской революции. Анализируются взгляды лидеров Центральной Рады на место украинской армии в борьбе за государственную систему.*

***Summary.** In the offered research the question is revival of national consciousness among Soldiers-Ukrainians in the first months after February revolution. The views of leaders of Central Council into place of Ukrainian Army in the fight for the state system are analysed.*

Відновлення державної незалежності України наприкінці ХХ ст. викликало колосальний інтерес широких верств населення до проблем української історії. Однією з таких варто вважати національно-визвольну боротьбу 1917–1921 рр., а надто її початковий і багато в чому визначальний період – добу Центральної Ради.

Протягом останніх кільканадцять років історична наука зробила помітні успіхи у цій царині. Однак, не всі питання отримали належну оцінку. До переліку таких, що потребують особливої уваги дослідників, належать проблеми пов'язані із українським військовим рухом, його джерел і ставлення до нього з боку керівництва.

Деякі аспекти військового руху серед солдат-українців висвітлені у спогадах безпосередніх учасників революційних подій в Україні у 1917 р. Отак, М. Грушевський і В. Кедровський намагалися всіляко наголосити на неабиякому розмахові національного пробудження вояків української національності [1; 2]. Досить цікавою у цьому контексті виявилася мемуари М. Галагана [3], який на той час перебував у одній із фронтних військових частин. У працях Д. Дорошенка [4] та Н. Полонської-Василенко [5] увага акцентована на постаті М. Міхновського,